VIKIPEEDIA

Tetumi keel

See artikkel ootab keeletoimetamist.
Kui oskad, siis palun aita artiklit keeleliselt parandada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Tetumi_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

Tetumi keel kuulub Austroneesia keelkonda Kesk-Ida Austroneesia rühma Kesk-Malai-Polüneesia keelte hulka. Seda räägitakse põhiliselt Timori saare rannikualal ja keskregioonis, samuti ka Ida-Timoris, ning Ida-Nusa Tenaggra provintsis. Selle keele kõnelejaid on kokku 463 500.[1] Tetumi keelest saadakse üldiselt aru kogu Timori saarel, kuid hääldus ja sõnavara erineb regiooniti üpriski laialdaselt. Tetumi keelt on mõjutanud paljud teised keeled, ning ka paljud tetumi sõnad on võetud teiste keelte sõnavarast. Isegi teatud piirkondades, kus tetumi keelt peetakse emakeeleks, on seal siiski palju erinevaid murdeid.[2]

Üldiselt võib murded siiski jagada neljaks:

- Tetun-Dili või Tetun-Prasa ("linna Tetum"), mida räägitakse pealinnas Dilis ja seda ümbritsevas piirkonnas, riigi põhjapoolses alas.
- Tetun-Terikut kõneldakse lõuna – ja edela rannikualadel.
- Tetun-Belut, või belu murret, räägitakse Timori saare keskosas Ombrai väinast Timori mereni.
- Nana'eki murret räägitakse Metinaro külas, Dili ja Manatuto rannikuala vahel.

Tetun-Belut ja Tetun-Terikut väljaspool nende asukohta ei räägita ja nendest aru ei saada. Tetun-Prasa on Tetumi vorm, mida räägitakse läbi kogu Ida-Timori.

tetumi keel	
Kõneldakse	Timoris, Indoneesias
Piirkonnad	Ida-Nusa Tenaggra provints, Timori saare keskregioon ja rannikuala, Ida-Timor
Kokku kõnelejaid	463 500
Keelesugulus	austroneesia keeled kesk-ida austroneesia keeled kesk-malai-polüneesia keeled **tetumi keel**
Keelekoodid	
ISO 639-2	tet
ISO 639-3	tet

Timori saare keeled

Sisukord

Tähestik
Hääldamine
Nimisõnad
Nimisõnade sugu
Kindlad ja määramata artiklid
Omadussõnad
Asesõnad
Isikulised asesõnad
Omandit näitavad asesõnad
Arvsõnad

Tegusõnad
Tegusõna ajavormid
Abisõnad ja kesksõnad
Näitelaused
Viited

Tähestik

[3]

Tetumi tähestikus on 28 tähte, ning see põhineb ladina tähestikul. Tetumi tähestikku hääldatakse sama moodi, nagu eesti tähestikku.

Suurtähed																										
A	Á	B	D	E	É	F	G	H	I	Í	J	K	L	M	N	Ñ	O	Ó	P	R	S	T	U	Ú	V	X	Z
Väiketähed																										
a	á	b	d	e	é	f	g	h	i	í	j	k	l	m	n	ñ	o	ó	p	r	s	t	u	ú	v	x	z

Hääldamine

Tetum on pehme keel, sest selles keeles pole palju rohmakaid kurguhääli. Rõhk on tavaliselt eelviimasel silbil mõne erandiga.[4]

Suured tähed tähistavad rõhulist silpi:

nägema	HA-re
naasma	ha-FI-la
unustama	ha-LU-ha
süstal	ba-BU-rit
muutma	hak-FI-lak
hallitama	nak-FU-nan
auk	KU-ak
keha	IS-in
pühvel	KA-rau
maa	RAI

Mõnikord võib häälik U käituda hoopis konsonandina. Sellisel juhul muudetakse see B-ks, et saada loomulikumat kõla.

noorus	la-UA-rik (la-BA-rik)
mesilane	UA-ni (BA-ni)
vesi	UE (BE)

Vähestel tetumi sõnadel on rõhk viimasel silbil:

riis	ha-RE
pahandama	ta-FE
algama	ha-HU
kraaksuma	ko-A

Tetumi keeles on ka sõnu, milles on kaksikvokaal:

suur	ha-RE
halb,*kuri*	AAT
riisipulber	ba-DAAK

Häälepilu ahenemine on tavaline ja oluline aspekt tetumi kõneviisis täishäälikute vahel, ning seda tähistatakse märgiga " ’ ". Seda märki võib kõnes kirjeldada klõpsatusena kõri tagaosas.

lõikama	KO-’-a
varastama	NA-’-uk
tervilja peksma	BE-’-u

Sidekriipsuga ühendatud sõnad hääldatakse kahe sõnana, aga rõhk on eelviimasel silbil.

onu	aman-IKun
ämblik	bere-LOik
päev pärast homset	bai-RUa

Nimisõnad

Nimisõnad on nii ainsuses kui ka mitmuses; ainsuses olevad sõnad saavad lõppu "ida" , ning mitmuses olevad sõnad "sira".[5]

Näiteks: kuda ida – *hobune*; uma ida – *kodu*; asu sira – *koerad*; ema sira – *inimesed*

Mõningaid sõnatähendusi rõhutatakse astmeliselt neid korrates. Näiteks kaotades sõna esimese poole viimase konsonandi.

Näited: tebes – *tõsi*; tetebes – *väga tõsi*; manas – *kuum*; manamanas – *väga kuum*.

Nimisõnade sugu

Ametlikult sõnadel sugu ei ole, kuid mehelikkust ja naiselikkust saab väljendada lisades selliseid sõnu:

	Tetum Dili		**Teised murded**	
	meessoost	**naissoost**	**meessoost**	**naissoost**
inimene	mane	feto	mane	feto
loom	aman	inan	aman	inan
loom	–		amak	inak
taim	mane	feto	manen	feton

Näited: oan mane – *poiss*; kuda inan – *mära*; ai dila manen – *meessoost papaiapuu* (ei kanna vilju)

Omandit väljendavad nimisõnad

Omandit nimisõnades väljendatakse pannes tähed NIA omaniku ja omanduses oleva isiku või asja vahele.

Näited: karau nia dikur – *pühvli sarv*; kuda nia ain – *hobuse jalg*.

Vestluses tavaliselt nia’ t ei kasutata.

Kindlad ja määramata artiklid

Tetumi keeles otseselt artikleid ei kasutata, peale IDA ja SIRA.[6]

Omadussõnad

Nimisõna muutmiseks omadussõnaks tuleb sellele lisada "oan".

Näide: malae – *välismaalane*, malae-oan – *välismaine*

Omadussõnade moodustamiseks tegusõnadest, tuleb neile lisada järelliide – dor.

Asesõnad

[7]

Isikulised asesõnad

mina	ha'u
sina	o ita
tema	nia
meie	ami (eksklusiivne),ita (inklusiivne)
teie	imi emi
nemad	sira sia

Isikut ja eset väljendavaid asesõnu tetumi keeles ei eristata. Ita on kaasaarvatud, sest sisaldab neid, kellega räägitakse. Ami on erandlik, sest need, kellega räägitakse ei ole kaasatud.

Näide: Ami mai atu imi, tan ba ita hotu mesa belun. – "Me tuleme teid vaatama, sest me oleme kõik sõbrad."

Omandit näitavad asesõnad

Omandit näitavaid asesõnu moodustatakse asetades asesõna enne nimisõna, ning nende vahele pannes "NIA". Näiteks: ha’u nia asu – *minu koer*.

NIA NIA – *tema* lühendatakse tavaliselt ninia. Näiteks: nia nia asu või ninia asu – *tema koer*.

Vestluses võib nia välja jätta, kui nimisõna lõppeb vokaaliga, ning nimisõna lõppu lisatakse siis n või k. Näiteks: ha’u asun.

Arvsõnad

[8]

üks	ida
kaks	rua
kolm	tolu
neli	haat
viis	lima
kuus	neen
seitse	hitu
kaheksa	ualu
üheksa	sia
kümme	sanulu

Tegusõnad

Tegusõna algvormid on oleviku vormis. Tegusõnu võib muuta lisades abisõnu ja/või kesksõnu, et muuta neid aktiivseks, panna neid mineviku vormi jne.[9]

Tetumi keeles pole sõna *olema*. Näiteks: oan feto moe – *tüdruk on häbelik* (otsetõlkes: *tüdruk häbelik*).

mina	kasutatakse tähte *k*	ha'u ka	*mina söön*
sina	kasutatakse tähte *m*	o ma	*sina sööd*
tema	kasutatakse tähte *n*	nia na	*tema sööb*
meie	kasutatakse tähte *h*	ami ha	*meie sööme*
teie	kasutatakse tähte *h*	ita ha	*teie sööte*
nemad	kasutatakse tähte *r*	sira ra	*nemad söövad*
nemad (belu murre)	kasutatakse tähte *r*	sia ra	*nemad söövad*

Tegusõna ajavormid

Kõik tegusõnad jäävad alati oleviku vormi, kuid võivad väljendada mingit teist aega, ning olenedes kontekstist muutub ka nende tähendus.[10]

Näide: Nia ba basar aban – *ta läheb homme poodi*. Nia ba basar horisek – *ta käis eile poes*.

Ajavormi võivad näidata ka ajavormi abisõnad:

- minevikuvorm: ona, tiha
- tulevikuvorm: sei

ONA

1. kasutatakse pärast tegusõna, moodustatakse mineviku vorm.

Näide: Ami ha ona – *me sõime*. Mau Bere ba ona Baukau – *Mau Bere läks Baukausse*

Ona sellises kasutuses väljendab vahetut minevikku (lühikese aja möödumist).

2. kasutades pärast nimisõna tähistab see hiljuti toimunud sündmust, mis nüüd on lõpetatud.

Leke mauk moras, mai be di’ak ona – *Leke Mauk oli haige, kuid nüüd on terve*.

3. kasutades pärast nimisõna, võib ona saada endale ka määrsõna omadused, tähendades "piisavalt" või "küllaldaselt".

Näide: Ne’e di’ak ona – *see on piisavalt hea*.

TIHA

1. kasutades pärast tegusõna, moodustatakse mineviku vorm

Näide: Bere Lelik la’o tiha – *Bere Lelik on läinud* (võib olla nii lühikest kui ka kaua aega tagasi). Mau Leto ba tiha uma – *Mau Leto läks koju* (mõni aeg tagasi).

2. kasutades pärast nimisõna, võib tiha saada tähenduse "millegi asemel".

Näide: Leki Nahak la ba basar, nia ba tiha soro – *Leki Nahak ei läinud poodi, selle asemel läks ta jahile*.

3. kasutades ona ees, näitab see tegevuse täielikku lõpetamist.

Näide: Leki Berek halai tiha ona – *Leki Berek on ära jooksnud*.

4. kasutades tegusõnana tähendab "võrguga kala püüdma".

Näide: Ami tiha ikan barak – *me püüdsime võrguga palju kalu*.

5. kasutades tegusõnana võib ka tähendada *heitma, viskama*.

Näide: Sire tiha fatuk ba ue – *nad viskasid kivi vette*.

SEI

1. kasutades enne tegusõna, näitab tuleviku vormi.

Näide: Oras isa ha’u sei kba ua kreda – *varsti lähen kirikusse*.

2. kasutades enne tegusõna võib ka väljendada tegevuse jätkumist.

Näide: Teti Berek sei haris – *Teti Berek on endiselt vannis*.

3. kasutades sõnadega dauk või daun, väljendab eitavat tuleviku vormi (tihti kasutatakse koos sõnadega la ja lae).

Näide: Isulinu sei dauk mai – *Isulinu ei tule* (sei la dauk mai või la dauk sei on samuti korrektsed). Paulus ei dauk halo knaar ida ne’e – *Paulo ei tee seda tööd*.

4) kasutades enne tegusõna võib saada ka tähenduse *pidama, kohustatud olema*.

Näide: Aida sei hemu ai moruk ne’e – *Aida peab seda rohtu jooma*.

Abisõnad ja kesksõnad

[11] **-AN**

Abisõnu kasutatakse pärast tegusõna, andes sellele enesekohase tähenduse.

Näide: Nia oho an – *ta tappis end ära*.

Kasutades koos sõnaga rasik, mis tähendab *end*, *ennast*, siis lause konstruktsioon muutub.

Näide: Suki nakenak rasik nia an või Suki nakenak nia an rasik – *Suke haavab end*.

ATU-

Kasutatakse tegusõna asemel, et näidata kavatsust või eesmärki.

Näide: Ha'u kba atu hare basar – *ma lähen poodi vaatama*.

DUADUAN

Abisõna, mis järgneb tegusõnale, väljendab seda, et tegevus kestab endiselt.

Näide: Leki Mauk lere duaduan du'ut – *Leki Mauk lõikab muru*.

HA-

See on eesliide, mille abil on võimalik tegusõnadest uusi tegusõnu, nimisõnu ja omadussõnu moodustada.

Näide: badak – lühike, habadak – *lühendama*; monu – *kukkuma*, hamonu – *langema*; fodak – *häbelik*, hafodak – *ehmatama*.

HAM-, HAN-

Abisõnad, eesliitena lisandudes tegusõnadele, moodustavad uusi tegusõnu, mis väljendavad lõpetamata tegevust.

Näide: ta'uk – *kartma*, hamta'uk – *olema (millegi) kartuses*; kuus – *nina limaskest*, hamkuss – *omama külmetust*; laha – *nälg*,hamlaha – *olema näljas*.

MA-, MAK-

Abisõnad, mis lisamisel tegusõnale muutuvad nimisõnadeks.

Näide: hafetu – *lööma*, mafetuk – *lööja*; kair – *hoidma*, makair lulik – *püha maja hoidja*; la'o – *kõndima*, mala'ok – *teekäija*; hatete – *rääkima*, matetek – *rääkija*.

RESIN

Määrsõna, mis tähendab *lisa*, *lisaks*. Samuti väljendab numbreid üle kümne.

Näide: ruanulu resin ida – *kakskümmend üks*; otseses tähenduses: *kakskümmend pluss üks*.

TEN, TEEN

Abisõna, mis lisatakse nimisõna järgi, ning millest moodustuvad uued nimisõnad.

Näide: baruk – *laisk*, baruk teen – *laiskus*.

Näitelaused

[12]

Tervitamine	
kuidas läheb?	o di’ak ka lae?
hüvasti!	haran di’ak!
me lähme homme	ami sei ba aban
nad just tulid	ami to’o ona
me lähme koju	ami fila fali ba uma
Tutvustamine	
mis sinu nimi on?	ita nia naran sa?
minu nimi on Robert	ha’u nia naran Robert
kui vana sa oled?	ita tinan hira?
kus sa elad?	ita hela iha ne’e be?
mina elan Tallinnas	hau hela iha Tallinn
Laused	
millal kooliaasta algab?	eskola tinan hahu bain hira?
sa pead ukse lahti tegema!	ita sei loke oda matan!
täna tahame kirikusse minna	ohin, ami hakarak at uba uma kreda
ma tahan hobusega sõita	ha’u hakarak sa’e kuda ida

Viited

1. http://www.ethnologue.com/language/tet
2. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch01.html
3. http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Tetum+alphabet
4. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch03.htm
5. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04.html#nouns
6. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04s02.html
7. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04s03.html
8. http://www.ramelau.com/tetun/number.html
9. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04s04.html
10. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04s05.html
11. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch04s06.html
12. http://www.gnu.org/software/tetum/contributors/cliffMorris-xhtml/ch08.html

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Tetumi_keel&oldid=5439258"

Selle lehekülje viimane muutmine: 09:21, 30. august 2019.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.